

УДК 81'37:008=161.3

А.Я. Леванюк¹, А.А. Іванюк²¹канд. філал. навук, дац.,

дац. каф. агульнаадукацыйных дысцыплін і методык іх выкладання

Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна

²выкладчык аддзела рэалізацыі праграм давузаўскай падрыхтоўкі

Інстытута павышэння кваліфікацыі і перападрыхтоўкі

Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А.С. Пушкіна

e-mail: ¹odmp@brsu.brest.by; ²ipk@brsu.brest.by**КУЛЬТУРА І АФАРЫСТЫКА: МОЎНЫ АСПЕКТ**

Разглядаюцца пытанні ўзаемадзеяння культуры і афарыстыкі ў моўным аспекце. Мова – гэта спасціжэнне культурнай інфармацыі, якая ў ёй закадзіравана: афарыстычны склад мовы – адзін з найбольш празрыстых складнікаў мовы культуры, таму што ў ім адлюстраваны характаралагічныя рысы светабачання, якія рэфлексіўна суадносяцца носьбітамі мовы з самой гэтай мовай. Разглядаюцца паняцці нацыянальнай карціны мовы і нацыянальнай афарыстыкі. Прыводзіцца шэраг афарыстычных выказванняў, якія адлюстроўваюць той факт, што афарыстычныя выслоўі з'яўляюцца нацыянальна-культурным кампанентам мовы. Даследаванне культуры і афарыстыкі ў моўным аспекце мае істотнае значэнне для далейшай распрацоўкі праблем лінгвастыстыкі і ідыяматыкі беларускай мовы.

Уводзіны

На думку А.А. Лявонцьева, «мова самым цесным вобразам звязана з культурай: яна прарастае ў яе, развіваецца ў ёй і выражае яе». Л.А. Вярбіцкая адзначае: «Па моўнай карціне можна вывучыць нацыянальную. Уздзеянне культуры на мову відавочна, але і мова ў сваю чаргу аказвае ўплыў на культуру, што дае магчымасць вывучэння культуры народаў праз мову і маўленне» [1, с. 13]. Афарыстыка дазваляе вывучаць нацыянальную культуру ў яе дыяхранічным аспекце пачынаючы са старажытных часоў. Аналіз семантычных палёў нацыянальнай афарыстыкі дэманструе развіццё каштоўнай парадэгмы нацыянальнай культуры шляхам адлюстравання моўнай свядомасці народа. Яркія, вобразныя, глыбокія па змесце афарызмы заўсёды ўмацоўвалі маральны вобраз народа, узвышалі яго пачуццё любові да Радзімы, выхоўвалі патрыятызм, прымушалі задумацца над разнастайнымі маральнымі, духоўнымі праблемамі і над сваімі паводзінамі ў штодзённым жыцці.

Культура і афарыстыка: моўны аспект

У лінгвістыцы комплекснае вывучэнне ўзаемадзеяння мовы і культуры сфарміравалася ў XIX ст. Асновы культуралагічнага і этналінгвістычнага падыходу да вывучэння мовы былі закладзены яшчэ В. фон Гумбальтам, які лічыў, што «мова – гэта свет, які ляжыць паміж светам знешніх з'яў і ўнутраным светам чалавека» [2, с. 304]. У працы «Пра адрозненне будовы чалавечых моў і яго ўплыў на духоўнае развіццё чалавецтва» В. фон Гумбальт піша, што «ў кожнай мове закладзена самабытнае светасузіранне. Як асобны гук стаіць паміж прадметам і чалавекам, так і ўся мова ў цэлым выступае паміж чалавекам і прыродай, уздзеініваючы на яго знутры і звонку... І кожная мова апісвае вакол народа, якому яна належыць, круг, адкуль чалавеку дадзена выйсці... паколькі ён тут жа ўступае ў круг іншай мовы» [2, с. 80].

Ідэі В. фон Гумбальта знайшлі водгук у многіх славянскіх краінах, у тым ліку і ў Расіі. У пачатку XX ст. этналінгвістычны напрамак у Расіі працягвалі А.А. Патабня, Д.К. Зяленін, М.І. Кастамараў, М. Забылін, некалькі пазней Р. Якабсон. У ЗША Э. Сепір і Б. Уорф, вучні і паслядоўнікі этнографа Ф. Боаса, стварылі «тэорыю лінгвістычнай адноснасці», згодна якой мове адводзіцца прыярытэтная роля ў працэсе пазнання, а наяў-

насць розных катэгорый у розных мовах сведчыць пра тое, што носьбіты гэтых моў па-рознаму канцэптуалізуюць навакольны свет. У артыкуле «Статус лінгвістыкі як навукі» Э. Сепір піша: «Мова набывае ўсё большую значнасць у якасці кіруючага напрамку ў навуковым вывучэнні культуры. У пэўным сэнсе сістэма культурных стэрэатыпаў усялякай цывілізацыі ўпарадкуецца з дапамогай мовы, якая выказвае гэтую цывілізацыю... Мы бачым, чуем і наогул ўспрымаем навакольны свет менавіта так, а не інакш, галоўным чынам дзякуючы таму, што наш выбар пры яго інтэрпрэтацыі прадвызначаецца моўнымі звычкамі нашага грамадства» [3, с. 261].

Моўная камунікацыя з'яўляецца неабходнай умовай існавання і развіцця чалавечай культуры, яна забяспечвае адзінства культурных працэсаў у межах данага этнасу, захаванне і перадачу культурных каштоўнасцей. Таму камунікатыўная дзейнасць аказваецца тым звяном, у якім перакрываюцца і ўзаемадзейнічаюць мова як сістэма знакавых адзінак розных узроўняў, і культура, у якой яна існуе і неабходным кампанентам якой з'яўляецца. Як адзначаў А. Станкевіч, «культура – гэта патэнцыя души нашай, гэта творчая яе магчымасць, а таксама гэта ўсе рэальныя плады духоўнай нашай творчасці». Розныя народы бачаць свет па-рознаму і неаднолькава ацэньваюць яго. Культура заўсёды нацыянальная, таму што няма чалавека, які б не належаў да якой-небудзь этнакультурнай суполкі. Але, разам з асаблівасцямі, у кожнай нацыянальнай культуры свету ёсць элементы, агульныя для ўсіх культур. Гэтыя элементы забяспечваюць узаемаразуменне людзей на зямлі (напрыклад, у карціне свету любога народа ёсць універсальныя паняцці: час, прастора, лічба, прычына, лёс). Як слухна заўважае Г. Гачаў, «цывілізацыя робіць сучасныя народы сходнымі, культуры нясуць у сябе іх адрозненні – у гэтым заключаецца, з аднаго боку, магчымасць узаемаразумення, з другога – прыгажосць разнастайнасці» [4, с. 44].

Мова – гэта спасціжэнне культурнай інфармацыі, што закадзіравана ў ёй, а таксама вывучэнне фонавых фармантаў, якія ўключаюць пласты агульначалавечых, рэгіянальных і нацыянальна-спецыфічных ведаў. З'яўляюцца працы, у якіх вызначаецца абумоўленасць мовы ў самым значэнні лексічных адзінак, вылучаецца так званы «культурны» кампанент значэння слоў, афарызмаў і фразеалагізмаў, выкрываецца лінгвістычная прырода «фонавых» ведаў, паказваюцца асаблівасці і своеасаблівасць іх функцыянавання.

Мова з'яўляецца найважнейшым сродкам існавання і фарміравання ведаў чалавека. Спазнаючы навакольны свет, чалавек фіксуе вынік свайго пазнання ў мове, аднак пры гэтым мова не столькі адлюстроўвае рэальны свет, колькі паказвае яго, прадстаўляе нам яго інтэрпрэтацыю, створаную свядомасцю чалавека, і тым самым стварае новую рэальнасць, у якой жыве чалавек.

Сукупнасць ведаў і ўяўленняў чалавека аб свеце, адлюстраваных у мове, называюць «моўнай мадэллю свету» ці «моўнай карцінай свету». Важна ўлічваць, што вобраз свету, зафіксаваны ў мове, успрымаецца чалавекам як сама рэальнасць. Суб'ект карціны свету верыць, што свет такі, якім ён намаляваны ў яго моўнай карціне, іншае ж разуменне свету ўяўляецца яму «аптычнай ілюзіяй», падманам. Такім чынам, валодаючы знакавай структурай, мова ставіць свядомасць чалавека ў іншае стаўленне да рэальнасці, замяшчаючы яе ў нашым успрыманні. Праблемы, якія датычацца функцыянавання і вывучэння мовы ў шматмоўным грамадстве, разглядаюцца на фоне агульнай карціны моўнай сітуацыі, кампанентамі якой з'яўляюцца статус мовы, моўная палітыка, моўныя кампетэнцыі, каштоўнасці арыентацыі носьбітаў мовы, што складаюць моўны партрэт соцыума. Моўная карціна свету заўсёды мае нацыянальную спецыфіку і адлюстроўвае нацыянальна-культурную ментальнасць яго носьбітаў, захоўваючы пры гэтым у сабе ўсе глыбінныя, архаічныя пласты ўяўленняў старажытнага чалавека аб свеце, аб свеце. Моўная карціна свету, нягледзячы на сваю архаічную аснову, фарміруе тып ад-

носіні сучаснага чалавека да свету, яго ідэалы, задае нормы і стэрэатыпы паводзін чалавека, якія ўспрымаюцца ім як натуральныя і адзіна магчымыя.

У цяперашні час актуальнасць лінгвістычных даследаванняў абумоўлена антрапацэнтрычнай парадыгмай сучаснага мовазнаўства. У рэчышчы гэтай парадыгмы праводзяцца даследаванні нацыянальна-культурнай адметнасці мовы. На першы план вылучаецца даследаванне мовы з улікам моўнай асобы і моўнага калектыву. У гэтай сувязі можна адзначыць усё нарастальную цікавасць да нацыянальна-культурнага аспекта даследавання мовы, да даследавання адзінак мовы і маўлення, якія адлюстроўваюць з'явы, тыповыя для краіны і народа – носьбітаў мовы – і не ўласцівыя прадстаўнікам іншай лінгвакультурнай агульнасці.

У культуры і псіхалогіі кожнага народа ёсць рысы, якія складаюць яго індывідуальную этнічную своеасаблівасць, і ёсць рысы, якія аб'ядноўваюць гэты народ з іншымі народамі ці групамі народаў, а таксама, зразумела, з усім чалавецтвам. Напрыклад, адны рысы аб'ядноўваюць беларусаў з усімі славянамі; другія – з літоўцамі і палякамі; трэція – з народамі, якія спавядаюць хрысціянства; чацвёртыя – з жыхарамі Еўропы; пятая – з народамі СНД і г.д. Народны менталітэт (культурна-псіхалагічная своеасаблівасць народа) складаецца са злучэння ўзаемадзеяння ўсіх «складнікаў», прычым этнічная індывідуальнасць вызначаецца не толькі асабліва індывідуальнымі асаблівасцямі народа, але і ўнікальнасцю самога злучэння індывідуальных і групавых рысаў – злучэння менавіта «гэтых інгрыдыентаў» і менавіта ў такой непаўторнай «прапорцыі» [5, с. 37]. Любая культура з'яўляецца працэсам і вынікам асваення чалавекам рэчаіснасці, працэсам творчага асэнсавання свету і сябе ў ім. У розных народаў спосабы і вынікі гэтага асваення маюць агульнае і адметнае, спецыфічна-нацыянальнае, што вызначаецца ўмовамі жыцця і быту этнасу. Беларуская нацыянальная культура – гэта адзіна магчымы для беларусаў натуральны спосаб існавання, што забяспечвае яму ўмовы для рэалізацыі сваёй самасці і непаўторнасці ў акружэнні іншых народаў і ў адпаведнасці з аб'ектыўнымі законамі развіцця чалавечых супольнасцяў. Усё гэта выразна адлюстроўваецца ў мове: найперш у адметнасці слоўніка, у народнай фразеалогіі, непасрэдна звязанай з матэрыяльнымі і духоўнымі каштоўнасцямі народа, што сфарміраваліся пад уплывам прыродных, гістарычных, культурных і іншых фактараў, у пабудове словазлучэнняў і сказаў, у гукавым ладзе мовы [6, с. 14]. Акрамя гэтага, любая мова – вельмі разнародны сплаў свайго і чужога, спрадвечнага і запазычанага, глыбінна народнага і «павярхоўна-кніжнага». У розныя перыяды гісторыі нашай літаратурнай мовы рэакцыя на гэтыя розныя стыхіі была неаднолькавай – ад прыняцця «чужога» да пурыстычнага адстойвання свайго. У мове, як і наогул у культуры таго ці іншага народа, даволі цяжка правесці дакладную мяжу паміж сваім і несваім. Уласна кажучы, не існуе якой-небудзь яркай і ўнікальнай прыметы, па якой нацыянальнае можна адразу ж і беспамылкова аддзяліць ад інтэрнацыянальнага. І тым не менш нацыянальнае існуе. «Нацыянальныя асаблівасці – даставерны факт, – падкрэслівае акадэмік Д.С. Ліхачоў. – Не існуе толькі якіх-небудзь адзінкавых у сваім родзе асаблівасцей, якія належаць толькі гэтаму народу, толькі гэтай нацыі, толькі гэтай краіне. Уся справа ў некаторай іх сукупнасці і ў крышталічным непаўторным збудаванні гэтых нацыянальных і агульнанацыянальных рысаў. Адмаўляць наяўнасць нацыянальнага характару, нацыянальнай індывідуальнасці – значыць рабіць свет народаў вельмі сумным і шэрым» [7, с. 64].

Як мы ўжо адзначалі раней, асабліва добра нацыянальна-спецыфічныя веды прасочваюцца ў нацыянальнай мове. Адметныя рысы мовы таго ці іншага народа выразна адлюстроўваюцца ў моўных зваротах. У беларускай мове гэта звароты з асаблівасцямі кіравання і дапасавання (*смяяцца з кагосьці, пайсці ў грыбы, хварэць на грыт* і інш.), розныя фразеалагізаваныя формулы маўленняга этыкету для выражэння прывітанняў, пажаданняў, падзякі і г.д. (*Спажывайце на здароўе! Добра гадуіся! Каб быў здаровы,*

як дуб скарбовы! Гладкай дарогі! Да пабачэння! Дзіўная рэч! і інш.), фразеалагічныя звароты (біць бібікі, сам-насам, за рубель жабу ў Вільню пагоніць, як кату пад'есці з жабінай прыгаршчы і інш.). Вядомыя таксама шматлікія моўныя афарызмы (прыказкі і прымаўкі), на якія асабліва багаты беларускі народ. Усім знаёмыя наступныя выразы: *Які музыка, такое гране; Добры чалавек і сабакі дражніць не будзе* і інш.

Агульнавядома, што адным з самых прадуктыўных сродкаў выяўлення канцэптуальнага зместу ўстановак культуры выступае натуральная мова. У мовазнаўстве, культуралогіі і філасофіі мовы агульнапрызнанай з'яўляецца думка пра тое, што афарыстычны склад мовы – гэта адзін з найбольш празрыстых складнікаў мовы культуры, таму што ў ім адлюстраваны характаралагічныя рысы светабачання, якія рэфлексіўна суадносяцца носьбітамі мовы з самой гэтай мовай. Афарыстычны фонд мовы адлюстроўвае менталітэт нацыянальнай моўнай асобы, яе псіхалогію і культуралагічны каштоўнасці і з'яўляецца адным з найбольш «культураносных» пластоў мовы, напрыклад: у польскай мове: *...Я всегда готов полностью пересмотреть свои суждения, взгляды, оценки, если встречу убедительные доказательства противоположной точки зрения (Из «Нечто вроде кредо»); Безвкусица — всегда подражание чему-то такому, что некогда излучало сияние подлинности, а после копировалось и вылизывалось, пока не опустилось на самое дно (С. Лем); Молчание — не золото. Но определённая цена у него всё-таки есть; Самоубийство — это побег, а побег — это для трусов; Спорит либо дурак, либо подлец. Первый — не знает, а спорит, второй знает, но спорит (А. Сапковский); Нет человека, которому бы в жизненной лотерее доставались одни выигрыши (Б. Прус); Вы говорите: дети меня утомляют. Вы правы. Вы поясняете: надо опускаться до их понятий. Опускаться, наклоняться, сгибаться, сжиматься. Ошибаетесь. Не от того мы устаем, а от того, что надо подниматься до их чувств. Подниматься, становиться на цыпочки, тянуться. Чтобы не обидеть; Одна из грубейших ошибок — считать, что педагогика является наукой о ребёнке, а не о человеке; Уважайте текущий час и сегодняшний день! Уважайте каждую отдельную минуту, ибо умрёт она и никогда не повторится (Я. Корчак); у рускай – Если слабый и глупый человек жесток — это противно, но если умный и смелый жесток — это страшно; С добром надо спешить, а то оно может остаться без адресата; Я обязан всё вспомнить и записать... А потом вырвать незначительное, способное лишь отвлечь. Вспомнить и записать (А. Алексин); А уж как сделать так, чтобы было интереснее — Вас никто не научит, это в своей душе ищите; Без таланта вранья нет таланта писателя (А. Белянин); В карете прошлого никуда не уедешь; В совершенствовании человека — смысл жизни; Личный эгоизм — это родной отец подлости (М. Горький); у беларускай – Творчасць — гэта вечны сыход упрочкі ад тых, каго любіш (В. Акудовіч); Як страшна жыць усё ж у прошлым часе! (А. Белая); Прозвішча — гэта падручнік, на якім можна вывучаць чалавека... (У. Ліпскі); Будзь сам сабою, Беларус... (З. Бядуля); Грошы раз-два — і з'еў чалавек, а разумнае слова жыве цэлы век (З. Бядуля); ...у гультая заўсёды гэтак: «Ам! я потым», а той «потым», як яўрэйскае «пачакай» (Л. Калюга); Народ і ў грубасці сваёй мудры (Я. Брыль) і інш.*

Нацыянальна-культурная каштоўнасць моўных афарызмаў выступае ў наступных адносінах: па-першае, такія афарызмы адлюстроўваюць нацыянальную культуру непадзельна, комплексна, усімі сваімі элементамі; па-другое, афарызмы адлюстроўваюць нацыянальна-культурны кампанент мовы адзінкамі свайго складу. Кожная мова захоўвае ў адзінках, якія набылі вобразна-метафарычнае, сімвалічнае значэнне, культурна-значную для носьбітаў гэтай мовы інфармацыю, зберагае культуру як гістарычную памяць народа. Да такіх адзінак належаць не толькі моўныя афарызмы, але і аўтарскія выслоўі. Яны могуць накіраваць чалавека на жыццёвы шлях, заспакоіць у бядзе, падштургнуць да барацьбы з перашкодамі. Таму афарызмы — гэта нацыянальна-маркірава-

ныя адзінкі, напрыклад: бел. *Усе шляхі прыводзяць не да Рыма, а да родных вербаў і бяроз* (У. Караткевіч); *Навошта каласы, калі няма васількоў?* (М. Багдановіч); *Мы помнім выразна і свежа, што спее ў Турцыі ў садах, а казку дзіўнай Белавежы ледзь разбіраем на складах* (М. Рудкоўскі); *Міхал лічыў Нясвіж Парыжам* (Я. Колас); *І смяецца, і плачаца так, як нідзе, у далонях маёй Беларусі* (С. Законнікаў); (ср. рус. *язык до Киева доведет; Москва слезам не верит; окно в Европу; Москва не сразу строилась; вот тебе, бабушка, и Юрьев день; тяжела ты, шапка Мономаха; было дело под Полтавой; птенцы гнезда Петрова*) і г.д. З'яўляючыся разнавіднасцю лінгвакультурных тэкстаў, афарызмы змяшчаюць у сабе «застылае асэнсаванне таго ці іншага канцэпта, якое склалася на працягу доўгага часу і мянялася ў залежнасці ад месца, часу і ўмоў праяў канцэптualiных сутнасцяў ў жыцці народа, асобнай групы людзей, асобнага чалавека» (Ю.С. Сцяпанаў). Яны адлюстроўваюць каштоўнасці народа, яго гісторыю, вопыт – карціну свету носьбітаў гэтай мовы, і, адпаведна, нацыянальна-культурную спецыфіку той ці іншай лінгвакультуры. Афарызмы, якія змяшчаюць вялікую колькасць інфармацыі культурнага характару, выступаюць як эфектыўны сродак моўнай аб'ектывацыі канцэпту, які прадстаўляе сабой структураваную сукупнасць звестак светапогляднай і каштоўнаснай уласцівасцей. Гэтую рысу афарызмаў трэба выкарыстоўваць пры выкладанні мовы замежным студэнтам, таму што вывучэнне мовы – гэта не толькі авалоданне яго лінгваарганізацыйнай структурай, але і зразуменне культурнай інфармацыі, закадаванай у мове. Навучанне мове і культуры на аснове сістэмы канцэптаў грунтуецца на тым, што культура – цэласная, сістэмная семіятычная з'ява. Абмен з асяроддзем адбываецца на «ўваходзе» і «выхадзе» з сістэмы. «Праца» сістэмы «культура» адбываецца ў выніку яе адносін з традыцыяй і рэальнасцю. Акрамя таго, культура – дынамічная сістэма, якая функцыюе на аснове камунікацыі, якая адбываецца як унутры сістэмы, так і за яе межамі. «Абмен» прадукту культуры з «традыцыяй» і «рэальнасцю» нараджае культурную камунікацыю. Вядомае палажэнне аб тым, што міжкультурная камунікацыя прадугледжвае ўзаемадзеянне некалькіх культур, не супярэчыць прапанаванай схеме культурнай камунікацыі. Гаворка ідзе толькі аб яе памнажэнні праз пасярэдніка. Дзякуючы афарызмам думка таго, хто гаворыць выяўляецца не толькі значна дакладней, але і больш інфарматыўна, вобразна і, самае галоўнае, значна больш эмацыйна.

У афарыстычных выказваннях мы прачытваем нацыянальныя рысы характару таго народа, якому яны належаць, напрыклад: бел. *Быць чалавекам я рад. Быць ім хацеў бы заўсёды, а на ўсё іншае, брат, я не даю сваёй згоды* (М. Танк); *А душа наша – ўся са спагады* (Я. Колас); *...каб вешаца – трэба таксама сумленне займець* (У. Караткевіч); *Лётаць і лунаць на вышыні маеі права – поўзаць немагчыма!* (Р. Барадулін); *Калі ты выдаеш сябе за героя, то будзь ва ўсім героем* (І. Шамякін); *Відаць, найлепшае жыццёвае правіла: будзь добры да другіх і бязлітасны да сябе* (І. Шамякін); *Вытрымка – якасць, якая высока цэнніца* (І. Шамякін); *Без чалавечнасці не будзе вечнасці* (П. Панчанка); *У кароне, шапцы, каўпаку быць назаўсёды чалавекам* (М. Рудкоўскі); *Быць сабою самім і не лёгка й не проста...* (М. Рудкоўскі); *Незадаволенасць сабою рухае наперад, а не спаборніцтва* (П. Місько); *Чалавек павінен заўсёды быць вышэй за абставіны* (П. Місько); *Знаёмы нам даюцца для таго, каб іх абараняць, а не прыкрывацца імі!* (А. Карпюк); *Я сам сябе гатоў хутчэй навесіць, чым існаваць для непатрэбных спраў* (А. Куляшоў); *Без дабрыні мы не людзі, а голыя дрэвы* (Г. Марчук); *Хіbam нашым ёсць апраўданне, подласці апраўдання няма* (А. Вярцінскі); *Кожны на свеце павінен рабіць справу сваю сумленна!* (А. Грачаннікаў); *Быць людзьмі. Не толькі імі звацца* (Л. Геніюш) і інш.; параўн. рус. *Русская доброта часто бывает русской бесхарактерностью, слабостью, пассивностью, боязнью страдания* (Н. Бердяев); *Доброта русского народа во всех слоях его высказывается, между прочим, в отсутствии злопамятности* (Н. Лосский); *«Широкая натура», «душа-человек» – каких мерзостей не простит своему близ-*

нему русская вареная душа за это качество (Н. Михайловский); Мы, русские, от природы слишком беспечны, ленивы, равнодушны, склонны ко сну, пока крайняя нужда не заставит нас поискать новых средств, пока какой-нибудь внешний удар не пробудит нас к действию (И. Погодин); Высшая и самая резкая характеристическая черта нашего народа – это чувство справедливости и жажда ее (Ф. Достоевский).

Таксама трэба сказаць і пра выхаваўчую ролю такіх выказаў: яны пашыраюць духоўны свет чалавека, фарміруюць маральныя якасці. Значная эканамічнасць слоў, глыбіня семантыкі, яркая вобразнасць робяць выслоўі стылістычнымі шэдэўрамі, што вельмі ўзбагачае маўленне. У лінгвістычным плане выслоўі валодаюць шэрагам рыс, якія дазваляюць адносіць іх да моўных з'яў. Гэта ўстойлівасць, узаўяляльнасць, наяўнасць шэрагу мастацка-стылістычных сродкаў, маўленчая варыятыўнасць. Сведчаннем жа таго, што выслоўі адносяцца да сістэмы культуры, з'яўляюцца такія ўласцівасці, як сэнсавая завершанасць, вобразнасць і лаканізм выражэння, прыналежнасць пэўнаму аўтару, уваходжанне ў культурную «спадчыну» асобы. Наогул агульнапрынятага разумення як уласна моўнай прыроды афарызма, так і наогул афарызма як спецыфічнага прадукта і спосаба моўнай дзейнасці (у тым ліку і ў яе інтэрпрэтацыі як творчага акта), пакуль што не склалася. Сучаснае лінгвістычнае асэнсаванне афарызма складаецца з мноства асобных, часам супрацьлеглых поглядаў у тэрмінах розных лінгвістычных дысцыплін і паддысцыплін. На наш погляд, афарыстычныя выслоўі павінны вывучацца таксама, як словы і фразеалагізмы. Такія экстралінгвістычныя веды забяспечваюць фарміраванне міжкультурнай кампетэнцыі, неабходнай для здзяйснення міжкультурнай камунікацыі. Усе ўдзельнікі міжкультурнай камунікацыі ў працэсе зносін, так ці інакш ўсведамляюць і ўлічваюць сваю ўзаемную «чужароднасць», гэта значыць, па словах І. Халеевой, «іншы моўны код, іншыя звычаі, традыцыі, ўстаноўкі, паўсядзённыя спосабы зносін». Вывучэнне і выяўленне агульных кропак судакранання розных культур актыўна спрыяе міжнароднаму супрацоўніцтву і міжасабовым зносінам прадстаўнікоў розных краін і народаў. Гэта значыць, у выніку, уносіць уклад у пашырэнне дыялогу культур, а, магчыма і стварэнне такой з'явы як інтэркультура [8, с. 11].

Да культурнай традыцыі многіх народаў належыць збіранне выслоўяў вядомых дзеячаў культуры. Доказам таго, што яны адносяцца менавіта да сферы культуры, з'яўляюцца зборы выказванняў і афарызмаў аўтараў самых розных часоў і краін. Найбагацейшай крыніцай выслоўяў з'яўляюцца творы беларускіх паэтаў і пісьменнікаў: М. Танка, Р. Барадуліна, З. Дудзюк, Я. Купалы, В. Зуёнка, П. Панчанкі, І. Мележа, В. Іпатавай і інш. Сярод выслоўяў беларускіх творцаў слова можна знайсці наступныя малыя шэдэўры слоўнай творчасці: *Трэба не смерці баяца, а – пустога жыцця* (А. Карпюк); *Усе мы неяк адчуваем страты, Але ніяк не пазбягаем страт* (У. Някляеў); *Удары лёсу часам бываюць аплявухамі анёла-ахоўніка. Каб апамятаўся* (А. Аблажэй); *Памылкі часам памагаюць жыццю* (А. Кулакоўскі); *Страта за стратай – вось што такое жыццё* (В. Іпатава); *Кім ты б ні стаў – Адною рукою гайдай калыску сына, Другой – магілу дзедаву напраў...* (М. Рудкоўскі); *Галоўнае, які пакінеш след, – Па ім ступаць твайму нашчадку* (С. Законнікаў); *Хто жэніцца – у таго жыццё сабачае, затое смерць чалавечая, а хто не – у таго сабачая смерць, але затое чалавечая жыццё* (У. Караткевіч); *Без радзімы народа няма, Без народа няма радзімы* (Р. Барадулін); *Не цурайцеся роднай песні Ў ічасці і ў жалобе* (Я. Купала); *Без адчування малой зямлі няма адчування вялікай* (І. Шамякін) і інш.

Наогул пад афарызмам (ад грэч. – *aphorismos* – літар. «абмежаванне», «азначэнне») разумеюць звычайна абагульненне жыццёвага вопыту, павучанне, выкладзенае ў сціслай, зручнай для запамінання форме. У залежнасці ад характару традыцыі – вусна-фальклорнай ці пісьмовай – афарызмы блізкія, з аднаго боку, прыказкам, прымаўкам, з другога – сентэнцыям, выслоўям. Як асобы жанр літаратурнай творчасці афарыс-

тыка знаёмая літаральна ўсім народам, якія маюць хоць якую-небудзь пісьмовую традыцыю. У спецыяльных зборніках ці асобных выслоўях яна сустракаецца ўжо ў Егіпце, у вавілонскіх клінапісных таблічках, у старажытнагрэчаскай паэзіі, у скандынаўскім эпасе. На Беларусі вядомы першы стваральнік выслоўяў Ян Ліцынін Намыслоўскі, які ў 1585 г. працаваў выкладчыкам школы ў Еўі. Ён аўтар адзінага ў сваім родзе зборніка маралістычных выказванняў-сентэнцый «Павучанні для ўсеагульнага карыстання ў жыцці» (1589). Частка выказванняў сабраная самім аўтарам, а частка – з іншых літаратурных крыніц. Гэты зборнік змяшчае 225 выказванняў, напрыклад: *51. Язык. Раніць Бязлітасны меч цела жывое не гэтак, як непавіннага – ядам смяртэльным злчынны язык. 55. Час. Каб выпадковым не стаў той час, калі справу пачнеш ты, Ведай: для кожнай са спраў тэрмін дакладны, свой ёсць*. Даследчыкі лічаць, што гэты зборнік быў першым беларускім падручнікам жывых замежных моў, таму што ў ім чаргаваліся аналагічныя па змесце выказванні на лацінскай, польскай і нямецкай мовах. Трэба прыгадаць таксама фальклорны зборнік «Выслоўі» (1979) з акадэмічнай серыі «Беларуская народная творчасць». Склаў яго вядомы беларускі фалькларыст і этнограф М.Я. Грынблат. Адзначыўшы, што выслоўі складаюць асобны вялізарны пласт народнай словатворчай культуры, М.Я. Грынблат слухна заўважае, што, на жаль, гэты пласт яшчэ слаба ўзараны збіральнікамі і даследчыкамі беларускай вуснапаэтычнай творчасці. Можна прывесці наступныя прыклады з гэтага зборніка: *Дай, божа, у добры час гаварыць, у благі маўчаць; Калі няпраўду кажу, то праваліся пада мною зямля!; Без люлькі як без жонкі* і інш. Неабходна ўгадаць тут і зборнік беларускіх літаратурных выслоўяў Ф.М. Янкоўскага «Крылатыя словы і афарызмы» (1960).

У адрозненне ад філалагічнай і выдавецкай практыкі іншых славянскіх краін у Беларусі надзвычай мала выданняў нацыянальнай афарыстыкі, хоць яна не ў меншай ступені адлюстроўвае дух народа, чым неаўтарскія афарызмы – народныя прыказкі. Сучасныя зборы прадстаўлены працамі [9–13].

Сярод беларускіх аўтараў, што працуюць у жанры афарызма, найбольш вядомыя М. Коўзкі, Я. Рагін, М. Мірановіч, У. Дуктаў, А. Цыркуноў, Б. Беляжэнка, Н. Сандамірскі, М. Касцюкевіч, Г. Марчук і інш. У друку сустракаюцца цэлыя раздзелы іх афарызмаў: «Абыпраштоські» (Я. Рагін), «Доля праўды» (М. Коўзкі), «Фрашкі» (М. Мірановіч), «Мімаходзь» (У. Дуктаў), «Вясёлыя дробязі» (Н. Сандамірскі), «Афарызмы» (Б. Беляжэнка). Тэматыка сучасных афарызмаў самая разнастайная: *Нябожчыка не любіў, а пайшоў на набажэнства – усё ж «мерапрыемства»*; *Пустое месца заўважаюць тады, калі яно знікае* (М. Коўзкі); *Мае талент ставіць людзей у залежнасць ад сябе*; *Летш за напісанае захоўваецца толькі надрукаванае* (Ул. Дуктаў); *Мне не вельмі спакойна ў краіне, дзе шмат пузатых міліцыянтаў і вайскоўцаў* (Я. Рагін.); *Сам не дарэчы на ўласнай печы*; *Не ўсякі кашаль ад прастуды*; *Не бездарожжа зло, а безгалоўе* (Б. Беляжэнка); *Сярод здабыткаў рознай масці Так мала поўных, больш пустых, Бо ўсе жадаюць толькі шчасця, А дзе яго ўзяць на ўсіх?* (Н. Сандамірскі) і інш.

Афарыстыка, праблемы якой вывучаюцца незаслужана мала, дапамагае па-новаму асвятліць і шэраг важных гісторыка-культурных з’яў. Лепш за ўсё гэта паказвае вывучэнне «жыцця» афарызма ў грамадстве, яго месца ў культуры і гісторыі народа. Дастаткова сказаць пра ступень уздзеяння афарызма на чалавечыя паводзіны, пра фетышызацыю асобных выслоўяў і заповедзяў, якія набываюць пры пэўных абставінах сапраўды «магічную» моц. Можна было б напісаць цэлую гісторыю такіх выказванняў, як «Любі бліжняга свайго, як самога сябе» ці «Хто не працуе, той не есць», у іх перадачы ад пакалення да пакалення, у іх сувязях з грамадскімі рухамі, з інтэлектуальным жыццём розных краін і часоў.

Бясспрэчна, афарыстыка з даўніх часоў была найбольш папулярным відам літаратуры. Цікавасць да яе вядомая нам яшчэ са старажытнасці. Яна актуальная дзякуючы

сваёй ёмістасці, лаканічнасці, зладзённасці. Афарыстычныя выслоўі з'яўляюцца нацыянальна-культурным кампанентам літаратурнай мовы, таму што яны сітуацыйна запатрабаваныя, складаюць культурную спадчыну асобы з мэтай надання нашаму маўленню нацыянальнай адметнасці: *Будзь сам сабою, Беларусь (З. Бядуля); Зямля наша – дом наш, яна – магіла прашчураў і калыска будучых пакаленняў нашых!; Недарма ж кажуць: беларус цярплівы – цярпіць-цярпіць, а ўрэшце раптам хапае сякеру і зразу – абухом па лбе валіць! (В. Ластоўскі); Паспрабуйце любіць Беларусь не здалёку, а зблізку, такую, якая яна ёсць. Паверце, яна вартая таго! (Б. Сачанка); Я ніколі не шукаю і не чакаю натхнення, любоў да Радзімы – маё заўсёднае натхненне; Пытаешся, дзе радзіма? Дзе пахавана твая маці, там і радзіма; Для бездухоўнага чалавека не існуе паняццяў Радзіма, народ; Любіць трэба ўсе народы, а песціць свой; Акрамя ўлады неба, ёсць улада часу; Час прасветліць і ўсё расшыфруе сам; Няхай лёс сам кіруе будучым; Трэба знайсці сілы і смеласць насіць у сабе мінулае, і яно дапаможа не баяцца смерці; Чалавек моцнай волі? Чалавек, які можа памерці, калі захоча, і які ніколі не памрэ сам, як бы да гэтага ні прымушалі абставіны; Рацыянальна – пастаянна забіраць сваё і для сябе ад кожнага дня; Калі ёсць у сэрцы любоў да ўсяго жывого – вось пачатак шчасця; (Г. Марчук); Памылкі мінулага можна выпраўляць толькі мемуарамі; Вось праблема – ведаць, што ты жывеш толькі сёння, што няма чаго адкладваць многае на заўтра, няма чаго кудысьці ўсё спяшацца... А чаго? Каб потым азірнуцца і заплакаць? Што бег ды не дабег, а многае мінуў...; (Я. Брыль); Мінулае, з якога не пракладзеныя сцяжынкі ў будучыню, перастае існаваць; Калі паміраеш для свету – набываеш волю; Воля – апошняе суцязэнне няўдачніка; Нельга даць волю чалавеку насуперак яго волі; Проста ў кожным народзе ёсць свае дурні і свае мудрацы, здраднікі і героі, правадыры і дзівакі; (Л. Рублеўская); Хто ведае сваю будучыню? Магчыма, не так усё і страшна! (У. Мажылоўскі); Час сцірае нават надпіс на камені; ...у кожнага сваё шчасце, у кожнага свае памылкі; Кожнай песні – свой час; (А. Васілевіч); Прыкметы старэй за звычай і закон! (У. Гніламёдаў); Каб акрылена жыць сёння і ўпэўнена крочыць у заўтра, трэба ведаць, што было ўчора; Хацець лятаць ніхто не забараняе, жадаць гэтага – ужо адчуваць сябе на вышыні (У. Ліпскі); Усё даўнейшае нам цяпер толькі цень (Л. Калюга); І чалавек дзічэ сярод чужых, і дрэва таксама (А. Кудравец); Кожны з нас дзве торбы носіць: адну перад сабою, другую – за плячамі. У пярэдняю складваем чужыя памылкі, у заднюю – свае (Л. Дайнека); Творчасць – гэта вечны сыход упрочкі ад тых, каго любіш (В. Акудовіч); Усяму павінна быць мяжа, усяму ёсць канец (В. Казько); Толькі пачатак і канец даюць адчуць бясконцасць (М. Касцюкевіч) і інш.*

Вывучэнне літаратурных афарызмаў на працягу апошняга паўстагоддзя так і не змагло тэарэтычна самавызначыцца ні ў тэрмінах уласна лінгвістыкі, ні ў рамках лінгвапаэтыкі. Нават на ўзроўні метамавы апісання яно не столькі падпадае ўплыву даследаванняў літаратурнай афарыстыкі як семантыка-генеалагічнай разнавіднасці славеснай творчасці (і ў сінхраніі, і ў дыяхраніі), колькі працягвае заставацца свайго роду часткай літаратуразнаўчага асэнсавання афарызма, якое, у сваю чаргу, яшчэ само знаходзіцца толькі ў стадыі фарміравання ў самастойную галіну тэарэтычнай і гістарычнай паэтыкі [14, с. 8]. Тэарэтычнае даследаванне нацыянальнай афарыстыкі працягваецца: фарміруюцца сістэмныя погляды на гэтую праблему, з'яўляюцца новыя канцэпцыі, ідэі.

Заклучэнне

У мовазнаўстве, культуралогіі і філасофіі мовы агульнапрызнаным з'яўляецца меркаванне пра тое, што афарыстыка з'яўляецца найбольш празрыстай для канцэптаў «мовы» этнакультуры, паколькі ў вобразнай аснове афарызмаў адлюстроўваюцца характаралагічныя рысы светапогляду, якія выступаюць складовай часткай паняцця «мен-

талітэт». Вывучэнне афарыстыкі мае на мэце выяўленне ўніверсальнага і нацыянальна-спецыфічнага ў мысленні, псіхалогіі, паводзінах, светапоглядзе нацыянальнай асобы.

Роля афарыстыкі ў фарміраванні нацыянальна-моўнай карціны свету бяспрэчная: афарыстычныя выслоўі з'яўляюцца нацыянальна-культурным кампанентам літаратурнай мовы, яны сітуацыйна запатрабаваныя і павінны складаць культурную спадчыну асобы з мэтай надання нашаму маўленню нацыянальнай адметнасці. Пагадзімся з Я. Купалам: «Хай жыве светлая культурная праява, на чыёй бы зямлі і ў якім бы народзе яна ні праявілася».

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Вербицкая Л. А. Русский язык сегодня / Л. А. Вербицкая // Президиум МАПРЯЛ 2003–2007 : сб. науч. тр. – СПб., 2007. – С. 5–81.
2. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 2000. – 400 с.
3. Сепир, Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М., 1993. – 656 с.
4. Гачев, Г. Д. Национальные образы мира / Г. Д. Гачев. – М. : Совет. писатель, 1988. – 448 с.
5. Мечковская, Н. Б. Язык и религия / Н. Б. Мечковская. – М. : ФАИР, 1998. – 352 с.
6. Сямешка, Л. І. Беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. І. Сямешка. – Мінск : Сучас. слова, 1999. – 224 с.
7. Лихачев, Д. С. Заметки о русском / Д. С. Лихачев. – М. : Совет. Россия, 1981. – 72 с.
8. Халеева, И. И. Интеркультура – третье измерение межкультурного взаимодействия? (Из опыта подготовки переводчиков) / И. И. Халеева // Актуал. проблемы межкультур. коммуникации. – М., 1999. – Вып. 444. – С. 5–14.
9. Леванюк, А. Я. Час, жыццё, людзі ... Беларускі літаратурны афарызм / А. Я. Леванюк. – Брэст : Выд. С. Б. Лаўроў, 2001. – 112 с.
10. Міхневіч, А. Я. Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца... Выбраныя выслоўі народнага песняра / А. Я. Міхневіч. – Мінск, 2002. – 108 с.
11. Леванюк, А. Я. Майстры кажуць... Беларускія літаратурныя афарыстычныя выслоўі : слоўнік афарызмаў / А. Я. Леванюк. – Брэст : БрДУ, 2010. – 161 с.
12. Гаўрош, Н. В. Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н. В. Гаўрош, Н. М. Нямковіч. – Мінск, 2012. – 638 с.
13. Леванюк, А. Я. Пацеркі жыццёвай мудрасці : слоўн. беларус. літ. афарызмаў / А. Я. Ле-ванюк. – Брэст : БрДУ, 2018. – 266 с.
14. Иванов, Е. Е. Изучение языковой природы афоризма в русистике 60–80 гг. (Проблемы формирования лингвистической теории афоризма) / Е. Е. Иванов // Докл. на IX Междунар. конгр. МАПРЯЛ, Братислава, 16–21 авг. 1999 г. – Минск : Веды, 1999. – 52 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 11.09.2018

Levanyuk A.Y., Ivanyuk A.A. Culture and Aphorisms: language Aspect

This article discusses the interaction between culture and idiomatics in the language aspect. It confirms the idea that language is a comprehension of cultural information that is encoded in it: idiomatic composition of a language is one of the most transparent language of a culture components, because it reflects characteristic and logical features of the worldview that are reflexively associated by native speakers with the language itself. The article also covers the concept of national language picture and national idioms. It contains a number of aphoristic statements, which reflect the fact that the aphoristic sayings are a national and cultural component of a language. The study of culture and aphorisms in the language aspect is essential to the further development of linguistics and stylistics problems as well as idiomatics of the Belarusian language.